

ОТГЛАСИ НА СЕПТЕМВРИ 1923 И НА СЕПТЕМВРИЙСКАТА ЛИТЕРАТУРА В СЛАВЯНСКИТЕ СТРАНИ

Желю Авджиев

„Септемврийска поезия“ — така Георги Бакалов най-напред, а след това Иван Мешекон и други нарекоха стиховете и разказите на Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Асен Разцветников, появили се в „Нов път“ като пръв поетичен отглас на величавите и страшни септемврийски дни. След време към „септемврийските“ творци литературните критици започнаха да прибавят Гео Милев и другите поети от „Пламяк“, Крум Кюлявков и останалите сътрудници на „Звънар“, Антон Страшимиров и начеващите поети и писатели от „Ведрина“... Вече повече от четири десетилетия Септември е постоянна и нестарееща тема в нашата поезия и проза, а септемврийската литература — като нов, естетически обособен момент в литературното развитие — една от важните проблеми на литературната история и критика.

За най-ярък и характерен, истински „септемврийски“ етап се взема (него именно и съвременниците са нарекли „септемврийски“) периодът от 1923 г., непосредствено след въстанието до априлския атентат 1925 г. Като се изхожда обаче от самия конкретен исторически момент, от приблизително еднаквото осветление на септемврийската тематика, от сходните или еднакви естетически позиции и художествени задачи на септемврийските творци, би могло да се прибавят към този характерен етап и една-две години по-късно — след априлския атентат докъм 1927 г. — с дейността на Страшимиров във „Ведрина“.

„ПЛЪТ ОТ ПЛЪТТА НА УДАВЕНИЯ В КЪРВИТЕ СИ НАРОД“

Септемврийското въстание от 1923 г. бе първото антифашистко въстание, първият щурм на трудещите се маси в България за преграждане варварския поход на настъпващия след Първата световна война фашизъм. С кръвта на българските работници и селяни, обагрила преди повече от четири десетилетия водите на Огоста и Марица, бяха записани началните страници от продължителната антифашистка борба за европейските народи. И макар въстанието да не успя и да бе потушено по най-жесток и варварски начин, то изигра историческа роля и може да се каже в най-голяма степен определи бъдещото развитие на цялата нация. Според израза на Георги Димитров „Септемврийското въстание издълба дълбока кървава бразда между народните маси и фашистката буржоазия, която с нищо не можеше да се запълни“.

Въстанието издълба дълбока бразда и в културния живот, и в българската литература. Ако възбуненият, „щурмуващ небесата“ народ показва, макар и в

кратките дни на героична борба, своите революционни сили и събуди най-светли надежди, кървавата вакханалия, с която бе съпроводено потушаването на въстанието, разтърси съвестта на всичко честно в страната. И пак утвърди вярата на народната интелигенция в народните сили, спомогна за по-тесното и сближение с народа. Ако войните с техния катастрофален край и освещителният полъх на Октомврийската революция отрезвиха по-голямата част от интелигенцията и помогнаха на мнозина писатели да отвърнат очи от житейските и литературни химери, за да ги отправят към хората на септемврийската епопея, а последвалите я кървави изстъпления скъсиха още повече пътя на сближение на творците с народа. За значителна част от тях Септември стана жизнена и творческа съдба — Гео Милев, Никола Фурнаджиев, Асен Разцветников и др.

Започналата преоценка на естетическите позиции и на художествените търсения в края на Първата световна война сега добива още по-ясен и определен характер. Не става дума за онези писатели и поети, които и преди въстанието отстояват своите революционни обществени и естетически позиции, а за онези, които платили данък на различни заблуди и илюзии, зашеметени и разколебани в следвоенната обстановка, сега, през и след Септември са разтърсени издъно и достигат до пълен и идеен и естетически прелом. И мнозина, кой по-открито демонстративно, кой по-боязливо, изразиха присъединяването си към борещия се и окован народ, възприеха едно ново естетическо верую, необходимо за създаване на една нова революционна литература.

Затова първите септемврийски литературни издания — „Нов път“, „Пламък“, „Звънар“ и по-късно „Ведрина“ — групират писатели и поети с ясното съзнание, че създават или подпомагат създаването на ново революционно изкуство, на поезия и проза, тясно свързани с народа, отразяващи болките и стремежите му в кървавите септемврийски дни.

Когато говори за писателите „септемврийци“ и изобщо за новата революционна „трудова“ поезия, Бакалов пише (още в момента на първите ѝ прояви в списание „Нов път“, на което той е редактор), че тя се създавала от „ентузиасирана и бурна ватага от талантиливи младежи, които идат от самия чернозем, за които животът, копнежите и борбите на трудовите маси са хляб и вода“. Тази поезия бурна и дръзка, нахлувала като „пролетен вятър“. Родеела се с поезията на Ботев и Смирненски, на нея принадлежало бъдещето. . . Това е дълбокото убеждение на критика марксист, воювал вече няколко десетилетия за революционна, социалистическа литература.

Пълното завръщане при народа, сливането с неговата съдба е особено ярко и категорично изразено от Гео Милев. Може би защото говори и за собствения си път. . . В известната програмна статия на „Пламък“, „И свет во тме светитя“ той, след като рисува страшната картина на терора, заявява с рядка смелост: „Ний не можем да останем глухи зрители пред народната трагедия, унесени в нашите неземни блянове, потопени в нашите дребни чувства. Защото над нас и всичко наше стои: „Народът, Масата — инертна и безименна, но бездънна и безсмъртна, — която ражда всички нас.“ И след това: „Ние ще останем там, където е народът: при народа, сред народа.“

И за Антон Страшимиров задачата, „императивът“ са ясни и също така поставени категорично: „Смятам задачата — най-близката задача — днес не е вече да се тълкува, да се спори и да се решава дали изкуствата имат или нямат свой, отделен от текущия живот кръг на самозадоволяване. Не. Императивът и за изкуствата днес у нас е: как да намерят те отново своя живот, т. е. как да станат пак плът от плътта на удадения в кървите си народ.“ Макар и изказани две-три години по-късно (като уводна статия на първия брой на „Ведрина“ от октомври 1926 г.), тези мисли на Страшимиров са продължение на не-

говия знаменит позив в защита на септемврийските жертви още от края на септември 1923 г. Те се потвърждават и от други негови статии, а и с художествените му творби като „Хоро“. Подобни мисли и декларации се срещат и у почти всички писатели и поети, сътрудници на главните органи — средища на септемврийската литература.

Обстоятелството, че септемврийските творци и литературни организатори, редактори и критици са или непосредствени участници в кървавите битки, или са идейно приобщени към устрема и трагедията на народа, им помага да видят и да оценят истинското историческо значение на въстанието, а с това да стигнат и до убеждението и разбирането за създаването на една нова литература, за която „хляб и вода“ са народните борби и идеали. Затова и Септември ляга като основна тема в техните произведения. Разбира се, поетичната интерпретация на тази революционна повеля на времето е в съгласие не само с едно ново светоусещане, но и с нови търсения в художествената форма.

В този път на сближаване с народните маси и на откликване на техните борби и поражения септемврийската литература следва една здрава традиция в нашата литература, датираща още от годините на пълното ѝ оформяне през епохата на националноосвободителните борби. Тази традиция минава през Каравелов и Ботев, Вазов и Яворов, за да стигне чрез стиховете на Смирненски до най-близкия пример — образец на литература и пламенен жив отклик на живота и борбите на работническата класа. Септемврийската литература продължи по-пряко линията на социалистическата поезия, наследи и разви революционно-поетичните завети на Смирненски. Тя идеше с обновителния дъх на Великия октомври и с тътена от революционния набег на българските работници и селяни в следвоенните години. Но тя бе обгорена преди всичко от покрусата и мъката след кървавия септемврийски ураган, преминал над села и градове. През мъката и сълзите обаче се изливаше ненавистта, напирала бодростта и вярата...

В идейно-естетическите търсения на септемврийските творци наред с революционния полет и динамичност на социалистическата поезия намираме и елементите на едно по-земно, виталистично светоусещане, на един по-предметно веществен рисунък, на една по-нова образност, на подчертани усилия в търсенето на нови художествени форми. А това са характерни особености за значителна част от новата европейска литература, създаваща се след Първата световна война. И до нашата септемврийска литература, изграждаща се безспорно на здрави национални традиции и под влиянието на народната песен, достигат отзвучи от мъжествения футуристичен глас на Маяковски, от след-революционното творчество на Блок. Върху нея могат да се видят следи и от имажинизма на Есенин, и от експресионизма на западноевропейските поети. . . Това несъмнено я сближаваше със следвоенната европейска литература. Някои от похватите на експресионизма и имажинизма, на психологическо-натуралистичното повествование се превръщат от писателите септемврийци — при един нов революционен мироглед и при едно ново светоусещане — в средство за изразяване на нови чувства и настроения. Естествено някои особености на септемврийската литература бяха продиктувани и от цензурата, и от онези тежки условия, при които се създаваше. Но несъмнено тя имаше своеобразен новаторски характер на първа антифашистка литература. Затова и стана до голяма степен отправна точка за по-нататъшното литературно развитие през десетилетията на фашизма.

Септемврийската литература при всичката близост и в идейно-художествените позиции, и в тематиката се създаваше и оформяше от ярки, оригинални и различни дарования, от автори, в повечето случаи истински новатори. У един Развиевников например — най-прекият и близък продължител на традицията

на Смирненски — революционната борба през Септември и последвалия разгром преди всичко, плачът и болката, жертвеността и вярата се пресъздават и внушават с един подчертано романтичен патос, с нежно и малко съзерцателно опоезизиране, със завладяваща искреност и топлина. У Фурнаджиев стихът и стилът са „оварварени“ и приземни, динамични и витални, конкретни и импулсивни, дисхармонични и спонтанни, понякога нестройни и с не съвсем ясни образи видения. Повечето от септемврийските му творби като буен и неударим „пролетен вятър“ летят над окървавените ниви и села, плющят и разтърсват. . . А гласът на Гео Милев прозвучава като най-мощна и най-революционна поетична тръба, като революционен призив и проклетие. . . У автора на „Септември“ въстанието, революцията са главната тема, борещият се народ — главен герой. И възторгът от устрема на народа, и заклеимането на народните убийци, и вярата в идващото бъдеще, когато „септември ще бъде май“, са предадени с такива мъжествени интонации и така експресивно и стъстено, че се превръща в едно от най-оригиналните явления не само в септемврийската, но и изобщо в революционната ни литература.

И септемврийските белетристи са също така различни помежду си. Докато у Каралийчев септемврийските теми и настроения са изразени най-често във формата на романтични, бликащи от поезия и лиричност импресии, в които споменът по преживяния страшен погром и мечтата по новото се изливат в чудни народни приказки и предания у Страшимиров, напротив, поезията и романтиката отстъпват място на ужасяващите по своята конкретност и жизненост описания или сцени — сурови, експресивни, задъхани. . . Изобличителната страст и възмущението от „подвизите“ на народните убийци, „хората-зверове“, превръщат „Хоро“ в истински памфлет. . .

Това разнообразие в художествената изява, продиктувано в крайна сметка от голямото събитие, така дълбоко раздрусало съзнанието и съвестта на отделните поети и писатели, прави септемврийската литература още по-близка и съзвучна с борбите и мечтите на трудовите хора и от другите страни, близка и съзвучна с поетичните си търсения до техните следвоенни литератури.

„ПРОЛЕТАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА СОЛИДАРНОСТ НЕ Е ПРАЗНА ДУМА!“

Кървавата и героична борба на българските работници и селяни през и след Септември намери дълбок отзвук във всички страни и народи. Вестта за въстанието се разнесе над цяла Европа, прелетя дори и над океана. Революцията в България бе посрещната с възторг и надежди от трудовите хора и, съвсем естествено, със смут и ненавист от реакционните кръгове. В много страни се организираха митинги и събрания в знак на солидарност и в защита на борците, а след това и за помощ на търпящите нечувани издевателства български работници и селяни. Образувани са комитети за подпомагане жертвите на фашизма, в които участваха и видни общественици, учени, писатели. В защита на окървавения български народ излизат Максим Горки и Александър Серафимович (СССР), Анри Барбюс и Пол Ланжевен (Франция), Б. Келерман и Йоханес Бехер (Германия), Зденек Неиедли (Чехословакия) и т. н.

Как откликва пресата от близките и далечните славянски народи на Септемврийското въстание и на борбите след него? Разбира се, в отделните страни — Съветския съюз, Югославия, Чехословакия, Полша — солидарността на трудовите хора е безспорна, но степента, широтата на отгласите са в зависимост както от обществено-политическия строй, така и от географската близост. В Съветския съюз като първа държава на победилите работници и селяни солидарността е, така да се каже, пълна — от ръководството на новата държава до последния работник и селянин, докато в останалите страни властващите

върхушки са изобщо против въстанието. В съседна Югославия пък намират убежище най-голяма група отстъпващи въстаници, политически емигранти. За тях се грижат главно югославските работници и селяни. Макар не съвсем свободно, тук те издават вестници, печатат обръщения, призови и т. н. И Съветският съюз приютава много оцелели борци. Но в Чехословакия емигрантите са много малко, а в далечна Полша трудно би могло да се говори за емигрантите. Затова докато статии и информации — с положително отношение към борбата на българския народ ще срещнем в цялата съветска преса, в останалите буржоазни славянски страни те се намират само в прогресивните революционни вестници и списания. Реакционните издания излизат също с материали, само че... против въстанието. И още едно обстоятелство би трябвало да се вземе пред вид — естествените и разбираеми чувства на кръвно-славянска основа придобиват нов социален, класово-революционен смисъл.

Още след фашисткия преврат на 9 юни 1923 г. се появяват съобщения, а след това и статии, в които с тревога се говори за удара, който реакционните кръгове нанасят на народа и на демокрацията в България, за по-нататъшната опасност, за предстоящите борби на българските работници и селяни. Органите на комунистическите партии и изобщо на революционните сили сочат открито и погрешната „неутралистка“ позиция на ръководството на Българската комунистическа партия по време на преврата. Особено след като комунистическият интернационал със специално решение и писмо осъжда тази тактика.

А когато се получават първите известия за избухналото въстание, революционната преса приветства, макар и още в сравнително малко материали, българските трудови хора, започнали кървавата схватка с реакцията, изразяват и някаква плаха надежда за победа. И само след ден-два, след като става ясно, че въстаниците не са в състояние да издържат натиска на несравнимо по-силния, по-организиран и по-въоръжен противник, всички вестници започват публикуването на оня извънредно голям брой дописки и съобщения, статии и прегледи, в които намира израз съчувствието и възмущението, желанието за помощ и подкрепа. Тук могат да бъдат посочени: централните съветски вестници „Правда“ и „Известия“, излизащите в Харков и Киев на руски и украински „Комунист“, „Пролетарий“ и други републикански органи, а и някои областни вестници; югославските „Радник“, „Организовани радник“, „Глас слободу“, „Борба“ и др.; чехословашките „Rude pravo“, „Ruda zar“, „Hlas l'udu“, „Pravda chudoby“, „Spartacus“ и др.; полските „Nowa cultura“, „Nowy Przegląd“, „Walka“. . . (Югославската и полската комунистически партии са забранени и поради това нямат свои самостоятелни органи. Югославските комунисти използват органите на Независимата работническа партия, а полските нямат и тази възможност и успяват да промъкнат само няколко издания, които обаче излизат съвсем нередовно).

Главните емоционални граници, в които се простират статиите и информацията, са братското съчувствие и солидарност с трудовите хора и заклеяване на фашистките убийци. Така заседаващата в Москва през октомври международна селска конференция излиза с обръщение към българските селяни, с което ги поздравява за тяхното смело надигане срещу реакционните сили и посочва, че само в единодействие с работниците селяните могат да доведат борбата до победен край. . . А сам Калинин при откриването на конференцията посочва опита и примера на българските селяни. Съобщава се също така за оказаната помощ на В. Коларов и Г. Димитров, които от Югославия пристигат в Съветския съюз. („Правда“, стр. 230 от 11. 10. 1923 г.). Подпомогнати са също и успелите да избягат и с параход да достигнат до Одеса въстаници. („Пролетарий“, „Харков, стр. 2(71) и 20 от 2 и 20.10.1923 г.). „Най-близката и най-важна задача на МОПР (Международна помощна организация) —

пише П. Лепишински (уводна статия на „Правда“, стр. 230) — е да организира помощ на жертвите на контрареволуцията в България“, „в малката героична страна“, където работниците и селяните били принудени да се вдигнат на борба. . . Приканват се съветските хора да изпълнят интернационалния си дълг.

Но особено характерни са призивите и апелите на трудовите хора в Югославия и на ЮКП. Още докато се водят последните боеве, ЦК на независимата работническа партия (легална форма на ЮКП) излиза с позив. „В помощ на българските работници и селяни“ — един рядък документ на братство и солидарност, на пролетарски интернационализъм („Радник“, стр. 81, 30. 9. 1923 г.). Тъй като по-голямата част от българските въстаници емигрират в Югославия, пред югославските комунисти се изправя тежката задача да окажат подкрепа и помощ на емигрантите. Затова в следващия бр. 82 на „Радник“ (7. 10. 1923 г.) ЦК на Нез. раб. партия печата нов позив „На помощ на българските емигранти“. „Наш дълг, свещен и велик дълг на югославските работници, е — се казва в позива — да подадем ръка на емигриралите български революционери, на нашите пострадали другари. Трябва в нашата страна да почувствуват, че ги посрещат братски сърца и подкрепя братска ръка. Пролетарската революционна солидарност не е празна дума!“

Че действително тази солидарност не остава празна дума, че получава реална форма и израз, показват и многобройните протестни манифестации и събрания в Белград и Загреб, Ниш и Подгорица, Москва и Киев, Харков и Одеса, Прага и Братислава. . . , и приютените хиляди политически бежанци (главно в Югославия и Съветския съюз), и събраните суми и облекло. . . С истинско умиление се четат и днес имената на онези неизвестни югославски строителни работници, тапицери и др., които са отделяли от оскъдните си надници и са внасяли по 20, 50, дори 150 динара за своите „братя“. Наистина трогателен и жив пример на пролетарска солидарност и хуманизъм!

Всички марксистически вестници заклеймяват реакционните фашистки групи в България, които подлагат страната на нечуван терор, а самия шеф на кървавото правителство — убица Цанков, поставят на първо място сред европейските диктатори, дори пред Мусолини и Хорти. Съобщават се подробности за разстрелването не само на пленени въстаници, но и на старци, жени, младежи. Самите заглавия на дописките и статиите — „Белият терор в България“, „Зверска разправа“, „Татарска разправа с българския народ“, „България под петата на военните“ и т. н. — говорят твърде много. Не са забравени и българските социалдемократи (широки социалисти), солидарни с реакционната власт. Даже в нередки случаи са поставени наравно с Цанков. . . В югославския революционен печат специално има много и потресаващи данни и от участници в сраженията или от свидетели на издевателствата във Фердинандско (Михайловградско), за мъжественото държане и героичния край на поп Андрей и т. н.

Почти във всички сведения и статии се говори и за поуците, които могат да се извлекат от „българския опит“, за изводите, които трябва да се направят за работническото движение и за революционните партии, за перспективите на революцията изобщо във всяка отделна славянска страна. На първо място са статиите, коментиращи решенията и позицията на комунистическия интернационал по Септемврийското въстание. В уводна статия „Правда“ (от 2. 10. 1923 г., когато още не са затихнали боевете) обяснява, че гражданската война в България, героизмът на трудовите хора заслужават най-голямо внимание, защото осветляват цяла редица проблеми на международното работническо движение: съюза между работници и селяни, така наречената трета сила (аграрния съюз) и тактиката — въпроса за завземане на властта. . . Подобен характер имат статиите и на тогавашните ръководители на Комунистическия

интернационал (Г. Зиновиев и др.). Много интересни са анализът и изводите, на полското списание „Nowy Przegląd“ (бр. 10, от 10.12.1923 г.). Между другото се казва, че от българския опит трябва да се научим не само да се борим, но да се научим и на изкуството да побеждаваме. . . За „Радник“, т. е. за югославските революционери, поуката е преди всичко в това да следват в бъдещите борби героичната самопожертвувателност, себоторпение и издръжливост на българския пролетариат. . . Светлият пример трябва да поддържа будно классовото съзнание и революционната способност (бр. 82, 7. 10. 1923).

С още по-богати и разнообразни материали се заговорва за борбата на българските работници и селяни против фашизма и в името и идеалите на Септември след априлския атентат. Както е известно, използвайки като претекст атентата, тъмните сили на реакцията започват истински изстребителен поход, като по най-див начин, без съд и присъда избиват много от ръководителите на комунистическата партия и на лявото, еднотропнотовско крило на Земеделския съюз, „изчезват безследно“, или изпълват затворите хиляди други работници и селяни, прогресивни интелектуалци. . . Затова и възмущението на трудовите хора от славянските страни и техните симпатии и чувства на братска и революционна солидарност вземат още по-широки размери. Придобиват още по-голяма сила.

„Никакъв терор не е в състояние да спре борбата на българските работници и селяни“, а симпатиите на трудещите от цял свят са на тяхна страна — се казва в обръщението на Изпълнителния комитет на Коминтерна от 22.IV. 1925 г. („Правда“, бр. 91, 23. 4. 1925 г.). С подобни обръщения, в които също така се заклеймяват убийците и се изразява готовност за помощ на българските борци, излизат и ЦК на югославската и чехословашката компартии. Призова „Долу фашистките убийци!“, с които завършва статията на югославския вестник „Борба“ (бр. 15, 23. 4. 1925 г.) срещахме и в останалите югославски, а също така съветски, чехословашки и полски революционни издания.

Под заглавие „Български другари, паднали в ръцете на Цанковите палачи“, „Правда“ съобщава много интересни и точни данни за Коста Янков, Тодор Страшимиров, Иван Минков, като отпечатва портретите им (бр. 94 от 2. 6. 1925 г.). „Нашите“ мъченици“, гласи заглавието на един списък на обесените Фридман, Грънчаров, Петрини и др. (в „Радник“, бр. 22 от 25. IV. 1925 г.). Снимки, показващи езекутирането на Фридман и другарите му се появяват в чехословашките вестници: „Svoboda“, „Ruda zař“, „Avangarda“, „Slovensky dennik“ (една статия в последния вестник носи характерно заглавие „Българска гробница“) от края на април и през май—юни 1925 г. Почти във всеки брой на „Rude pravo“ и „Pravda“ от тези месеци са поместени карикатури на Цанков и на неговите приближени, много гневни статии и обръщения. С оригинален похват е написана една статия в полския вестник „Walka“ (изглежда орган на еврейска социалистическа група БУНД), в която се говори за царящото „спокоичество“ в България, осигурено обаче чрез. . . напълването на затворите с хиляди арестувани; тишината и спокойствието се нарушавали от време на време от прочитането на смъртни присъди. . . (бр. 6—7, юни—юли 1925 г.).

Много подробни са материалите в съветските вестници. Възмущението е достигнало до такива размери, че даже Третият конгрес на съветите гласува резолюция, в която изказва рязко протест против варварството на Цанковото правителство, „шайка професионални убийци, които нагло се назовават българско правителство“, „изпраща братски привет на българските пролетарии и земеделци, борещи се безстрашно за освобождението на българския народ“ и изразява „своята твърда увереност, че споените с кръв редици на българския народ рано или късно ще постигнат своето освобождение“. („Известия“, бр. 111, 17. V. 1925 г.). На същата страница на вестника е отпечатано и обръщение

на Изпълнителния комитет на Комунистическия младежки интернационал „Долу българските палачи!“, в което по убедителен начин се свързва героичната борба на народа от юни и септември 1923 до юни 1925 г. Многобройни и многолюдни са протестните митинги и манифестации в съветските градове (в Колонната зала на съюзите в Москва говори В. Коларов). Затова има не само съобщения, но дори и снимки (в бр. 108 от 14. V. 1925 г. на „Правда“ на снимката се вижда и плакат, носен от манифестиращите московски работници, на който е изобразен Цанков и на който се чете ясно: „Портрет българското собачко-подобие и питающето кривоу наших болгарских братьев“).

Една от най-силните статии (уводна) в „Правда“ е озаглавена „Софийските бесилки говорят“. В стил и с въображение, които на места напомнят художествен памфлет, тук изобличението се осъществява по своеобразен начин (бр. 110 16. 5. 1925 г.). Този брой, особено първата му страница, където са отпечатани фейлетон на Мих. Колцов и карикатура на Д. Моор, е показателен пример на дълбоки и искрени чувства, израз на пролетарска интернационална солидарност. . . . Преди петдесет години в София е бил обесен заради борбата си срещу тиранията националният герой В. Левски; на същото място му е издигнат паметник; сега пак се издигат в София бесилки, пред които работниците и селяните свеждат глава. . . , такава много сполучлива ретроспективна аналогия е направена в един от следващите броеве на „Правда“ (бр. 120 от 28. V. 1925 г.).

Без да се привеждат повече примери, се вижда колко широк и силен отзвук намира борбата на българските работници и селяни през 1923—1925 г. и по-късно в революционния печат на славянските страни. И с изнесените данни за нечуваните вартоломееви кланета, и със статиите, в които се оценява героичният шурм на българския народ или се заклемяват фашистките убийци, не само комунистите, но и най-широките слоеве на обществеността в отделните славянски страни се запознават с истината за водената борба, трезво преценяват революционния опит (включително и неуспехите) на трудовите хора в България, като го вземат и за свой урок. Те изразяват и своите чувства на симпатии, оказват и своята помощ на българските борци и на жертвите на терора. . . Наистина „пролетарската революционна солидарност не е празна дума!“. . .

ЛИТЕРАТУРНИ ОТЗВУЦИ

Между многобройните материали, отгласи от борбата на българския народ, в революционната славянска преса се появяват тук-там и произведения — стихове, фейлетони, апели и т. н., на отделни славянски писатели като израз на съчувствие и възмущение, като свидетелство за дълбоката развълнуваност и загриженост за съдбата на българските работници и селяни. Проникват и съобщения за създаващата се след Септември революционна литература, появяват се и първите преводи на някои септемврийски творби. Правят се дори оценки на някои от най-известните произведения.

Разбира се, за някакви по-дълбоки и всестранни литературни взаимоотношения и влияния трудно би могло да се говори. И времето е кратко, а и септемврийската борба, други не се задържат продължително време на борческите си революционни позиции. Но и за този сравнително ограничен интерес съществуват, както вече се каза, и обективни — обществено-исторически и психологически емоционални — предпоставки. И още — общи и близки естетически търсения, сходни модерни стилкови похвати, които са съчетание на традицията с модерното, на новото революционно съдържание с експресивността на художествения изказ, усвоен в значителна степен от модернизма. . . Неслучайно сравнително най-голям интерес се проявява към Гео Милев и Антон Страшимиров. Без съмнение, на първо място, защото и двамата проявяват

рядка гражданска доблест и смелост — единият загива, изгаря в борбата, а другият се издига като пример на разбунтувана писателска съвест. На второмясто — защото със „Септември“ и „Хоро“ те демонстрираха един по-нов, по-ярък и силен художествен изказ: експресивен и сгъстен, реалистичен и документално точен и същевременно революционно-романтично извисен и обобщен и. . . изобщо така съзвучен с търсенията на следвоенните славянски и въобще европейски писатели.

Ето и по-главните факти, свидетелстващи за поетичното възприемане на септемврийската борба от някои писатели от славянските страни и за проникването чрез преводи или статии на септемврийската литература в отделните славянски литератури.

Съветски съюз. Както цялата съветска общественост, и съветските писатели следят с трепет съобщенията за борбата на трудовите хора в България, скърбят за падналите жертви, вълнуват се за съдбата на хилядите преследвани и затворени, възмущават се от варварството и терора. В отделни случаи дават литературен, поетичен израз на обзелите ги чувства и настроения.

Така Михаил Колцов, постоянният литературен сътрудник на „Правда“ в следреволюционните години, един от признатите майстори на фейлетона, публикува по повод издигнатите бесилки на софийските площади фейлетона „Москва — София“. Макар и наситен с ярка политическа страст, „Москва — София“ се отличава от шаблонните политически фейлетони. Авторът си служи с интересни и сполучливи аналогии, с верни паралели от Октомврийската революция и гражданската война. Колцов напомня за гражданската война в Русия, когато също така имало подобна заповед от белогвардейските главатари, но това не спасило реакцията от разгром. На клеветите на буржоазната преса, че антифашистката борба в България била инспирирана и ръководена от Москва чрез писмата и нарежданията на Коминтерна, писателят противопоставя връзката, осъществена чрез близостта на идеите, изразена чрез чувствата на пролетарската солидарност. . . , за да отхвърли нелепите безсмислици по най-категоричен начин — „жалкий лепет дегенированный детей!“ Той прави смели и в много отношения пророчески алюзии за бъдещето — „Мы не были на площади в Софии. Но уже мы любим эту площадь. Она нам близка отсюда, издалека, из Москвы. Это будущая красная площадь в Софии“. . . За неизбежната победа на българския пролетариат се грижи самото правителство на Цанков — „16 мая 1925 года Цанков своими виселицами вырубил еще одну ступень к победе болгарской революции“. И фейлетонът завършва — „Да здравствует красная площадь в Софии!“ („Правда“, бр. 110, от 16. V. 1925 г.).

И Алексей Колосов, писател и журналист от „Правда“, публикува оригинални очерци фейлетони „Где царствует виселица. . .“ и „По болгарской земле“ („Правда“, бр. 111 и 119 от 18 и 27.V. 1925 г.), изпъстрени с описания и инсценировки (върху материали от МОПР) и със сюжет от терора в България още от септември 1923 г. В първия очерк е цитирана неграмотната, но жестока заповед на старозагорския комендант за публично измъчване на арестувани борци. Вторият завършва с последните думи на малкия Кирилка пред бесилката: „К тебе иду, деденька Ленин!“.

По-малко известни поети, повече журналисти, от вестниците в Украйна като Жгут (Яков Петров Давидов), Пролет, Мих. Сазонов, Д. Маллари, Дикий и др., също така използват стиховете и очерците, за да направят по-понятни и по-близки до читателите събитията в България, да възхвалят героизма на борците, да изобличат палачите. . . Жгут например си служи с образа на Поток богатир: — някакъв символ на революцията, който се събужда след Първата световна война и Октомврийската революция и започва да лети над Европа —

Германия, Полша... и достига до България — „страната на бедняците“, където Цанков се весели „с ножом и дубиной“ под звуците на „Шуми Марица“... Или пък образът на дявола — „С чертом по Европе“ — олицетворение на фашисткия ад в Европа и по-специално в България, където обаче социал-демократите пеели „Коль славен наш Цанков“... („Пролетарий“, Харков, бр. 76 от 9. XI. 1923 г. и бр. 96 от 30. IV. 1925 г.).

С изобличителни стихове Мих. Сазонов („Пролетарий“, бр. 24 от 29. II. 1923 г.) и Маллори („Известия Одесского губ. комитета“... бр. 1621 от 30. 4. 1925 г.) също така заклеимяват Цанковите главорези. Наистина това са слаби, наивни по художественото си оформяне литературни опити агитки. Те обаче са имали несъмнено обществено-политическо въздействие. По-сполучливи са сатиричните стихове на Пролет, като например „Принципиальный человек“ („Известия“... вечерный выпуск, Одеса, бр. 587 от 3. V. 1925 г.) — една много точна и, разбира се, унищожителна характеристика на българските меншевики — широки социалисти. Поводът е декларацията им в Народното събрание, че одобрявали тактиката на Цанков, но се въздържали да гласуват по „принципиални съображения“. Ето изобличителния монолог самообвинение на българския социалдемократ:

Вешае Цанков на каждом шагу...
Тихо шепчуя: Похвалю:..
Громко же это сказать не могу
принципиально

И когато забелязва комунист борец, той веднага донася на Цанков и му ближе ръката, но всичко върши не открито, а... принципиално... И накрая

Сволочь — кричат мне — продажная гнусь
Я улыбаюсь печально...
Это хоть правда, но все же я сержусь
Принципиально.

Като че ли четем ироничните и язвителни характеристики на Смирненски...

Най-силно е стихотворението на младия тогава, а после известен и високо талантлив поет Михаил Светлов „България“ („Правда“, бр. 165 от 22. VII. 1925 г., български превод на Н. Христозов, с бележка от В. Колевски — „Работническо дело“, бр. 268 от 25. IX. 1966 г.), отличаващо се с ярък поетичен темперамент и ударност, с оригинална колкото конкретна, толкова и символна образност. Чувствата идат пак от кървавата разправа с българските революционери, от раните на България, по които пътища се люлеят обесени...

Вълчи следы по пътя
оставя врагът. Боли.
Может ли днес гневът ни
да бъде мълчалив,

И поетът издига глас, за да възхвали саможертвата на „другаря Фридман“ — „пепел в зарево алено“ и страдаща България, на която раните бавно зарастват, но която гори в нови пламъци и

Над пепелта и над раните
с езици вцепенени
ще онемее камбаните
от вой на фабрични сирени.

Накрая поетът е изразил силно вярата в бъдещата победа на трудова България.

Изстъпленията на Цанков и на неговите приближени извикват гневно вдъхновение и у немалко художници карикатуристи: Яноша, Дени, Д. Моор (Д. Страхович), Орлов и др. Особено изразителни и правдиви са работите на Моор, постоянният карикатурист на „Правда“, който „обезсмъртява“ с няколко

много сполучливи карикатури самия Цанков. Най-често той е с брадва в ръце, обграден с бесилки. . . , но за всичко това получава подкрепата и похвалите на европейската реакция. Коленичил пред Кентърберийския епископ той получава неговата благословия с думите „Благословенные наше над вами. Это вам никогда не забудут. : “ („Правда“, бр. 110 от 16. V. 1925 г.).

За първи път името на Гео Милев — най-героичният представител на септемврийската поезия — се появява в съветския печат през май 1925 г., във връзка с присъдата, която му налага софийският съд. „Правда“ (бр. 122 от 31. V. 1925 г.) известява, че въз основа на 33Д „известният български писател Гео Милев е бил осъден за поемата „Септември“ в списание „Пламък“ на една година затвор, 30 000 лева глоба и лишаване от граждански права за две години“. А две седмици по-късно „Известия“ (бр. 134 от 16. VI. 1925) по сведения от Виена и под заглавие „Кървият терор в България“, „Убийства на арестувани“ съобщава: „... От София известяват за нови убийства на арестувани. В околностите на града е открит жестоко обезобразеният труп на поета Гео Милев, който бе осъден миналата седмица от Софийския окръжен съд на една година затвор за стихове, насочени срещу тираническия режим на българското правителство.“ Както се вижда, подробностите на това съобщение не са точни, но в случая това няма значение. По-нататък запознаването с творчеството на Гео Милев и на останалите представители на септемврийската литература става благодарение дейността главно на българската политическа емиграция, която в Киев (отначало в Харков) има даже български сектор към издателството за чужди езици. Книгите, които издава, са наистина предимно на български език и са предназначени за емигрантите и за населението в Украйна от български произход, но секторът печата на руски и на украински разкази, стихове и даже сборници със септемврийска тематика. Някои емигранти с литературни интереси излизат със статии или правят лични опити за запознаване на съветските писатели с творчеството на най-видните представители на септемврийската литература.

На първо място тук е неуморимият Георги Бакалов. Както е известно, след като успява да се измъкне от Цанковата полиция, той емигрира в Съветския съюз, където обаче стои твърде кратко време. Все пак сполучва да изпрати от името на комитета на българските политически емигранти в Съветския съюз апел към световния пролетариат в защита на жертвите от белия терор в България (публикуван в „L'Humanité“). Но и като служител в съветското търговско представителство в Париж (1926—1929) той продължава дейността си за запознаване на световното обществено мнение с терора у нас и пак главно съветската общественост и съветските писатели — Горки, Серафимович, Маяковски и др., на които пише и специални писма с молба да се изкажат в полза на българския народ и за амнистиране на затворниците. Горки отговаря с присъщата си откровеност, че не вярва в „благоразположението на управляващите класи“ и „поради това не мога да моля амнистия за българските мъченици от българските мъчители“, но е съгласен да се публикува неговият отговор, който действително бил отпечатан и посрещнат с интерес и възторг от българските работници и прогресивни интелегенти („Новини“, бр. 131 от 1928 г.). Отговорът на Серафимович, в който писателят изразява пълната си солидарност с борещия се български народ и вярата си, че идва денят, в който ще се сложи край на престъпленията, остава в ръкопис (ЦГАЛИ, ф. № 457, оп. 1, арх. ед. 186).

Особено е интересна кореспонденцията на Бакалов с Маяковски с оглед главно запознаването на съветския поет с личността и творчеството на Гео Милев. По време на пребиваването и рециталите на Маяковски в Париж Бакалов успява да се срещне и разговаря с него за Гео Милев и да му предаде поемата „Септември“ — задграничното издание на български език от 1927 г.

в Париж. След това в писмо той моли Маяковски да преведе поемата на Гео Милев — „голям ваш почитател и талантлив представител на вашето направление в българската поезия“, както се говори в писмото. Критикът съобщава още, че направил подстрочен превод — „Ако Вие сте съгласен да се заемете с превода, бъдете така добър да ми драснете два реда: аз бих Ви написал кратък предговор за автора и за неговата поема. С компривет Г. Бакалов“. Екземплярът от „Септември“ и писмото на Бакалов се пазят в държавната библиотека музей Маяковски в Москва (Огонек, № 28, 1953). В друго писмо от май 1928 г., по съдържание напълно еднакво с онези, които изпраща на Горки и Серафимович, Бакалов отбелязва накрая: „Вашето име, уважаеми другарю Маяковски, е добре известно у нас в България главно по преводите на „150 000 000“, „Наш марш“ и други Ваши произведения, направени от онзи талантлив поет Гео Милев, когото палачите извлякоха от дирекцията на полицията и убиха. Неговата поема „Септември“ Ви поднесох след Вашия доклад в Париж, а подстрочния ѝ превод оставих за Вас у другаря Санников (Език и литература, кн. 4, 1959).

Опитът на Бакалов да осигури превеждането на „Септември“ от Маяковски наистина не успява. Но неговите усилия придобиват голяма стойност, защото най-напред той все пак запознава, заинтригува големия съветски поет, незаменен бард на революцията, с най-хубавата революционна поема, посветена на нашата „септемврийска“ революция; и още — критическото чувство му е подсказало, че Гео Милев върви по новаторския път на Маяковски, че по революционния си дух и по поетичната си форма „Септември“ се родее с мъжествената поезия на Маяковски. . .

И след завръщането си в Москва — 1929 г., Бакалов продължава опитите си да заинтересува съветските поети с Гео Милев и неговата знаменита поема. Сега той се обръща към Павел Антоколски. „И поемата на Гео Милев (българският текст) и подстрочника действително ми даде Георги Бакалов. . . и много живо и пламенно ми разказваше за поета герой и за неговата трагична съдба“ си спомня известният съветски поет (в писмо до нас от 17. X. 1967 г.). И той действително превежда поемата, но само една съвсем малка част — първа песен — е отпечатана своевременно (Октябрь, № 6, 1931) като приложение към статията на Бакалов „Революционная поэзия современной Болгарии“. . . „Другарят Бакалов, струва ми се, беше доволен от резултата — разказва пред поетесата Лиляна Стефанова Павел Антоколски — Но каква беда! Както неведнъж се е случвало с мен и преди това, и след този случай аз безнадеждно загубих ръкописа! От него не остана абсолютно нищо — никакво копие, никакви чернови“ (Лиляна Стефанова, Среци, 1963, стр. 87). И до 9 септември това е единственият превод на „Септември“ на руски език.

По-различна и „по-щастлива“ е съдбата на „Хоро“ на Страшимиров. За три години след публикуването на романа в Съветския съюз излизат два превода на руски език: единият още от 1928 г. на Ана Карима и другият през 1929 г. направен от К. Пушкаревич и Д. Димитров. (Романът излиза също така на украински език в Харков през 1930 г.). Това говори за несъмнения интерес към оригиналната и силна творба на писателя антифашист.

С кратките отзиви за преводите на „Хоро“ се появяват и първите оценки изобщо за септемврийската литература в съветския печат. Преводът на К. Пушкаревич и Д. Димитров (издание „Прибой“, Ленинград) е сполучливо оформен от художника А. Суриков — с изразителни рисунки на самата корица: запалени къщи и бесилки по дърветата. . . Придружен е и с неподписан, но много съдържателен предговор. Само с няколко фрази е характеризирана както личността на писателя — „разбрал неизбежността от социалната борба и застанал на страната на революционните български работници и селяни“, — така и самият

роман — „ярка и талантлива страница от историята на кървавите събития, разиграли се в България през септември 1923 г., когато героичната схватка на българските работници и селяни с фашисткото правителство на Цанков привлече вниманието и съчувствието на трудещите се от цяла Европа“. И литературното списание „Резец“ в редакционен отзив, макар и предимно информативен, определя Страшимиров като „един от най-видните революционни писатели в България“, а повестта „Хоро“ като „зловеща кървава страница“ от историята на Септемврийското въстание. Прибавено е още: „Повестта прави силно впечатление. Динамичността и непрекъснато нарастващата напрегнатост на действието позволява на автора да завладее читателя независимо от това, че повечето герои са обрисувани схематично, а езикът на книгата не особено сполучлив.“ Изразено е и недоволство от самия превод (Резец, бр. 19, 1929). Въпреки тези критични бележки повестта е препоръчана на читателите. Не е забравено да се спомене и за конфискуването на романа в България и за задържането на писателя от полицията. . . Така на читателите е посочено най-характерното за „Хоро“ — правдивостта в изображението на ужасните събития, интензивността и експресивността, изобличителната сила. . . Не е забравена, разбира се, и доблестната позиция на писателя.

За едно такова по начало вярно възприемане и на „Хоро“, и на „Септември“, и на творчеството на останалите септемврийски автори допринасят безспорно и статиите, рецензиите, бележките на Бакалов в съветския печат. Те са най-много и сравнително взето най-обширни и подробни. Ето по-главните: Революционна литература в Болгарии (Литературная газета, бр. 62, 26. XII 1930 г.) А. Страшимиром — Хоровод (На литературном посту, кн. 21, 1930). Про класового обличения А. Страшимирова, Критика, Харьков, кн. 3, 1931). Революционная литература Болгарии (Литература мировой революции, кн. 10, 1931), Революционна литература современной Болгарии (Октябрь, кн. 6, 1931), Болгарские поэты — предговор (1932) и др.

Тези статии съдържат близки или повтарящи се положения, които Бакалов е развивал по-рано, а и след това в България. Когато говори специално за Гео Милев или Ан. Страшимиров, за Кр. Кюлявков или Марко Марчевски, за Кешиш Първан (Крум Велков), или Ст. Лилянков и изобщо за септемврийската литература той, отлично запознат с цялата българска литература, свидетел, а в значителна степен организатор и пръв ценител на създаващата се септемврийска поезия и проза, насища статиите си с много конкретен историко-литературен материал, търси мястото на септемврийските творци в революционната българска литература и т. н. И с това улеснява съветските читатели в запознаването с българската революционна литература, прави картината на тази литература по-пълна.

Също така, когато твърди, че Септемврийското въстание — „най-голямото събитие в новата история на България“ — става подобно на Парижката комуна източник на неизчерпаемо въздушевление, пробен камък и за общественици, и за писатели, които е трябвало да избират — за революцията или за буржоазията. . . ; когато определя Гео Милев като поет новатор, който по друг, нов, налагащ се от самия момент подход пристъпил към въстанието, за да отрази героичната му страна, а поемата „Септември“ — като „съкрушителен удар на фашизма“, изпълнен „с такава революционна страст, с такава непреодолима вяра в крайната победа за работническо-селската революция“; когато заключава категорично, че „никой досега не е изобразявал такава сила човека-звяр в лицето на българските фашисти“, както това е направил Страшимиров в романа „Хоро“; когато изтъква бодрата увереност в стиховете на Кр. Кюлявков (и специално в поемата „Никодим“), в разказите на М. Марчевски и

др. — Бакалов прави твърде много за разбирането и пропагандирането на септемврийската литература в Съветския съюз.

Но значението на неговите статии чувствително се намалява и изобщо представата за българската литература се накрънява от твърде придиричливото, а някъде пресилено и недостатъчно обосновавано търсене на грешки в идейните позиции на септемврийските автори, в политическата им принадлежност, в разделянето на революционери и спътници (краткотрайни и близки) и т. н. Тук не говорим за това (то се подразбира), че Бакаловите статии са издържани в предимно социологичен дух или че надценява не особено сполучливи творби само защото авторът им не е спътник, а последователен революционер . . . Но за онова сектантско, изработено и под силното влияние на тогавашната съветска критика увлечение, при което изискването за класово-политическа и миогледна последователност, прекаленото наблягане на недостатъците и непълнотите — действителни или мними — помрачава силно утвърдителните оценки.

Впечатлението от несъмнено възторженото отношение на Г. Бакалов към „Септември“ на Гео Милев се поразява от предългите разсъждения за „идеологическата страна“ на поемата; с познатите обвинения: стихийният елемент преобладава над съзнателния, липсва организираната сила на политическия авангард на работническата класа, намесване на небесните сили или избирането на единствен „релефен“ герой един поп. . . Или да речем впечатлението и от „Хоро“, щом като по-голямата част от анализа на Бакалов се гради върху това, че Страшимиров бил само един „временен спътник“, че след като още на младина регнирал от социализма, той похабил таланта си в служене на националистическата буржоазия и затова временно се приближил до народните маси след септемврийските погроми. . . ; и в романа вместо въстанието имало една мелодрама, вместо сражаващите се маси — открадването на невести и т. н. Дори рецензията му за „Хоро“ започва с „коригиране“ и „допълване“ на предговора към превода от 1929 г. С всичко това Бакалов отстъпва от онова, което самите съветски критици и редактори са казали за романа. Те наистина не знаят всички данни от идейната и гражданската биография на писателя, но вярно са доловили голямата обществена стойност на романа, неговото непосредствено въздействие. Бакаловите разяснения, изглежда, са повлияли на някои редактори. В един отзив за „Хоро“ разсъжденията са главно върху социално-политическата позиция на писателя и дори се твърди, че в романа не било дадено „класовото лице на българския фашизъм и на българската революция“ (Красный библиотекар, кн. 5—6, 1929).

Въпреки това и с преводите, и с отделните съветски оценки, а, разбира се, и със статиите на Бакалов (при всичките им особености и непълноти) септемврийската литература получава в Съветския съюз, сравнително взето, най-широк отглас, до съветските читатели достигат най-много сведения и впечатления за нейните най-ярки представители.

Югославия. И в югославския печат се срещат материали главно, за да не кажем изключително, за Гео Милев и Антон Страшимиров.

Гео Милев става известен на определени среди на югославската литературна общественост още преди въстанието, преди да е станал септемврийски поет благодарение на близките си връзки с югославския поет, критик и публицист модернист Любомир Мишчич. В списанието на Мишчич „Зенит“ се споменава за Гео Милев като редактор на сп. „Везни“ и се съобщава за съставения от него алманах „Везни“. Но особено се засилват сведенията за нашия революционен поет, когато той започва да редактира след въстанието сп. „Пламък“. Изглежда Гео Милев е изпращал редовно „Пламък“ на своя приятел, а и сам е получавал

„Зенит“. И сега в архива на поета (Народна библиотека „Кирил и Методий“) има запазени няколко броя от списанието, писмо (пощенска карта от 15 януари 1924 г. за получен пакет с картини) и статия (на немски език) за „зенитософията“ от Л. Милич (фонд № 26, арх. ед. № 31, 54, 56).

„Зенит“ носи отличителните черти на модернистичните списания, започнали да никнат в Европа след Първата световна война. Списанието отстоява принципите на „зенитизма“ — и общо в идеологията, и по-специално в областта на изкуството и литературата. А зенитизмът с главен идеолог и създател Л. Милич е една, общо взето, своеобразна, модернистично-еклектична бърканица, в която има нещо и от футуризма и експресионизма, и от кубизма и символизма, от варваризма и пр. „изми“. Въпреки безспорния модернистично-лъбеноватски облик на „Зенит“ и в списанието, и в цялата дейност на Милич като литературен организатор преди всичко има редица интересни страни и положителни моменти. На първо място — непременно и дори ненавистта към официалната югославска литература и борбата срещу нея; борбата против тогавашните душители на свободата, против фашизма в България и изобщо в Европа, против колониалната политика в Мароко и т. н. На второ място — „Зенит“ и Милич излизат в защита на Октомврийската революция, на Съветския съюз, на съветската култура, не са против пролетарската литература и марксистеска публицистика и дори приемат за сътрудници пролетарски автори — писатели и публицисти от цяла Европа. . .

Всичко това без съмнение не е чуждо на целия патос на обществената и литературна дейност на Гео Милев. Наистина той преодоля много от своите модернистични и индивидуалистично-бунтарски настроения (разбира се, дори и във „Везни“ той не достига до някои от крайностите на „Зенит“), прегърна революционните идеи на работническата класа и изгоря в огъня на борбата. Все пак и във „Везни“, и в „Пламяк“ Гео Милев не е далече от опозиционното отношение на „Зенит“ към официалната литература, от положителната му позиция към съветската литература, от някои литературно-естетически стремежи или експерименти на зенитистите. Сигурно и при външното оформяне на отделните броеве на „Пламяк“ Гео Милев ще да е имал „Зенит“, както, разбира се, и „Аktion“ и други европейски списания, които и Гео Милев, и Л. Милич редовно са следили. „Пламяк“ пропагандира, така да се каже, „Зенит“, като известява за неговото излизане, превежда и публикува статията на Л. Милич „Луначарски и пролеткулта“ (в същата книжка, в която излиза и „Септември“), споменава „Паника под слънцето“ на Бранко В. Полонски, сам Гео Милев превежда „Процесията“ на Иван Гол. . .

И, обратно — което за нас е много важно, — „Зенит“ също така информира читателите за „Пламяк“. Още в брой 25 от февруари 1924 г. намираме съобщения за появяването на „Пламяк“ под редакцията на Гео Милев, за преведената от нашия поет и отпечатана като издание на „Пламяк“ поема на Верхарен „Ковач“. А в бр. 35 от декември 1924 г. под рубриката „Макроскоп“ и подзаглавие „В България“ „Зенит“ излиза със следната редакционна бележка и статия: „Последният брой на борческото списание „Пламяк“ помества поемата на Гео Милев за трагичната съдба на потушената българска революция през септември миналата година. Освен това поместена е и статията „Луначарски и пролеткулта“, преведена от книгата „Пролеткулт“, която това лято бе издадена на сръбски език. В същия брой на „Пламяк“ по повод конфискуването на списанието от полицията на Цанков се пише следното: „Забранено е да се говори, да се мисли и да се чете, а най-жалкото — и да се живее. И хладнокръвно се посяга върху човешкия живот. Няма право да живеят ония, които говорят не това, което говори например г. генерал Русев; или ония, които мислят не така, както мисли например г. министър-председателят, или ония, които пишат

не така, както пише например г. професор Н. Милев и т. н. . . .“ Милич за първи път прави достойно на читателите извън България забележителния протест на Гео Милев от статията „Полицейска критика“. Тук е едно от първите известия за поемата „Септември“ и едно от първите извън пределите на България признания на смелия поет и гражданин, дръзнал да направи потушената революция обект на поетическото си вдъхновение и обявил се също така смело срещу фашисткото безправие.

В следващия брой 35 на „Зенит“ от декември 1925 г. Л. Милич излиза с едно забележително протестно и дълбоко прочувствено съобщение за смъртта на Гео Милев.¹ „Българският поет Гео Милев, нашият приятел и другар е мъртъв. На 11 юни 1925 г. неговият труп, касапски нарязан на парчета, е намерен в една гора близо до София. По време на народните погроми той бе арестуван на няколко пъти, а след известния атентат в черквата „Св. Неделя“ бе осъден от военния съд на една година строг тъмничен затвор и 20 000 лева глоба за това, че е „величаел революцията“ — в една поема! За да бъде свирепостта още по-очевидна, в невинната поема „Септември“, за която Милев даде младия си живот, никъде не се споменава думата революция! Септември е само тъжен спомен на поета за големите страдания на българския народ.“ По-нататък Милич обяснява, че поемата е и един протест срещу кобуртска България и людоеда Цанков — „бога на всички кръволюци“, и продължава: „Нашата мъка е неизразима и няма да хабим излишни думи. Болката, която предизвиква сълзи в нашите очи, не може да се изкаже. Сълзите не могат да се изпишат с думи. Но затова в името на мъртвия другар и поет Гео Милев ние протестираме пред мрачното лице на нашия континент и пред усмихнатото лице на гримирана Европа, която равнодушно гледа това избиване на хората. Защо, Европа, не спасиш авторитета на твоето християнство, на твоя хуманизъм, там, където е най-необходимо? Какви са тези твои сметки и твои интереси, ако продължава всичко това? В името на новите Балкани ние протестираме против твоето протече, Моллоха и кръволака Цанков, преди още да успее да унищожи всички български поети и преди още да успее да унищожи целия български народ. . .“

Безспорно това е документ, в който се вижда най-напред гражданското мъжество на автора, а след това дълбоката обич към „другаря-приятел“, омразата към фашизма и презрението към „цивилизованите“ варвари на лицемерна Европа, протестът и болката. . . И всичко това изразено прочувствено и силно. Колкото се отнася до съобщението за намерения труп на поета, Милич е предал един от многото разпространявани слухове в София за трагичния край на Гео Милев. Протестът е публикуван на една страница от „Зенит“, разделена на две — в едната половина е напечатан на сръбохърватски, а на другата на френски език. А следващата страница е също така изцяло посветена на Гео Милев — с портрет в средата и с откъси от поемата: пета, седма и осма песни, разбира се. . . на български език. Известно е колко своеобразен е стилът на Гео Милев и колко трудно се превежда неговата рядко оригинална поема. Рисуваният портрет, по всичко изглежда, е известният портрет на Гео Милев от Макс Мечер — вероятно е взет от сп. „Aktion“. А може би изпратен от България на Милич? По такъв начин не само читателите в Югославия (повечето са разбирали и българския текст на поемата), но и в другите страни, където сп. „Зенит“ се е получавало, са научили за трагичната смърт на българския поет революционер, станал жертва на един кървав режим. В бр. 39 на „Зенит“ се съобщава, че белгийското списание „Antologie“ и вестник „L'Avallonie“ са препечатали на френски език от „Зенит“ извадки от „протеста на Милич по повод убийството на

¹ Повече подробности за проникването на Гео Милев и изобщо за септемврийската литература в Югославия вж. Лит. мисъл, кн. 3, 1964, стр. 127—142.

българския поет Гео Милев“. И това е немалка заслуга на Милич. В срещата си на Белградската гара с Анри Барбюс той разговаря с видния френски общественик и писател за България и за Гео Милев: „Аз обвинявам Европа — е казал Милич — за всички злини, които стават на Балканите, където се колят като агнета. Вие знаете за случая с Гео Милев в България. Балканите са най-тъжната и най-нещастната част от така наречения Европейски континент. За тази съдба е виновна само Европа“ („Зенит“, бр. 41, 1926 г.).

Вижда се как чрез „Зенит“ и Л. Милич трагичната и героична участ на безсмъртния певец на Септември става известна на все по-широки кръгове в Европа и е развълнувала, няма никакво съмнение в това, съвестта на много честни хора. По такъв начин септемврийската антифашистка литература в България получава своеобразен лист за извън пределите на страната. „Зенит“ твърде много държи на своето отношение към Гео Милев: на пропагандата на „Пламък“ и на литературното дело на поета, на протеста против неговата смърт. Затова, като се изреждат заслугите на списанието — положително отношение към руската революция, достойна оценка на делото на Ленин и т. н. като доказателство за близостта на списанието към марксизма, се прибавя и един такъв аргумент: протестът и викът от голямата болка на поета Милич по повод убийството на Гео Милев от кървавите ръце на българската буржоазия, развълнували Европа. . . („Зенит“, бр. 43).

Освен чрез сп. „Зенит“ прогресивният югославски читател е могъл да се запознае с една от импресиите на Гео Милев, и то вече в превод. Така вестник „Борба“ (орган на Независимата работническа партия, бр. 16 от 30. IV. 1925 г.) помества началото от първата част на статията-импресия на Гео Милев „Май“, поместена за първи път в „Майски лист“ на „Пламък“, 1924 г., а след това и в списание „Аktion“. Не е известно откъде е препечатана и изобщо как е попаднала тази статия в югославския партийен орган. За отбелязване е и този факт, че „Борба“ отпечатва „Май“, преди да има известие за арестуването и смъртта на поета. Не е известен и преводачът, скрил се зад инициала V. След няколко години същият откъс от „Май“ — пак в превод — е поместен в сп. „Книжевник“ (кн. 2, 1929). Отбелязан е също с инициали преводачът — M. S., макар да няма никаква разлика в преводите.

Преди да е станал септемврийски писател, Антон Страшимиров е добре известен на сръбския и хърватския читател. Така че смелата позиция на писателя по време на въстанието и след неговото потушаване ще да се е посрещала добре, особено сред литературните среди, като позиция на един отдавнашен познайник. Липсват сведения, от които да се вижда как е било съобщено за известната и смела борба на Страшимиров против терора в страната. Няколко месеца обаче след отпечатването на романа „Хоро“ (София, 1926 г.) в загребския вестник „Novosti“ се появява първият му превод изобщо под заглавие „Обезумели“. В няколко броя — 54—57, преди да започне публикуването на романа, „Novosti“, повтаря следното съобщение: „Обезумели“, един конфискуван роман в България. В неделя в „Novosti“ ще започне да излиза под горното заглавие сензационният роман на един от най-добрите и най-известни български писатели г-н Антон Страшимиров. Романът е отпечатан преди няколко месеца в София като издание на библиотеката „Зарници“. Той предизвиква огромна сензация заради своето единствено по рода си съдържание. Той е най-новият вид на реалистично-натуралистичен роман, написан въз основа на добре известните на всички нас събития в България. Естествено книгата е била веднага конфискувана, а Страшимиров арестуван. Държан е бил до неотдавна в затвора и едва след протестите, отправени до българското правителство от целия свят, Страшимиров е бил окончателно пуснат на свобода. Страшимиров е опозиционер на днешния режим и привърженик на нещастната Земеделска партия.

Той минава не само като един от най-добрите български поети, но и като най-добър просветен деец. Братът на Страшимиров по време на Стамболийски е бил народен представител. След деветоюнския преврат е бил убит, както и хиляди други преди него. И преди Страшимиров е бил арестуван затова, защото неговият мозък не могъл да мисли също като онези, които са узурпирали властта и които свирепо са убили неговия брат. И там, в кървавия страшен и жалък период от историята на българския народ от 9 юни 1923 г. насам, той намира реален мотив за своя роман, който нарича „Хоро“ („Коло“). Кърваво хоро, което е залюляло съдбата и живота на нещастния български народ. Страшно хоро, което поставя пред трагични решения тридесет, триста, три хиляди, целия български народ, който се е противопоставил на насилническата кръвожадна власт — или да остане в България и да загине под кървавия нож, или да спаси голия си живот — да избяга в Сърбия — както казва Страшимиров.

И понеже целият български народ не е могъл да избяга в Сърбия, Марица тече окървавена от кръвта на българските селяни.

В своя роман Страшимиров описва ужасите на терора, който днес господства в България. Мотивите са по-страшни и от най-страшните мотиви на руската революция. По-страшни са затова, защото ни са по-близки. Описва трагедията на хубавата девойка Миче Карабелъова, която е обезчестена от кривогледия околийски началник Иванов и е принудена да се омъжи за него. Кумът на тази грешна, насилствена сватба, полковник Гнойнишки, получава процент от зестрата на Мичето. А тъкмо те двамата — Иванов и Гнойнишки са убили, заклали единствения брат на Мичето и опозиционер Сашко Карабелъов. Пред очите на читателя се редят ужасни и потресаващи сцени на избивания и кланета, масови разстрели на опозиционери. А на другата страна — всичко е потънало в конспирация, заговори. . . (по-нататък се проследява развитието на сюжета. . . б. м.).

В България този роман е конфискуван. Всеки човек не може да не се просьзти, когато чете този роман. По своето съдържание той е близък на всички ония, за нас добре известни ужасни кървави събития от съвременната българска история — от Славовица, през черквата „Св. Неделя“ до днешните дни, когато нови групи емигранти се прехвърлят в Сърбия, за да запазят голия си живот и да не окървавят Марица. . .“

Както се вижда, в това редакционно съобщение, всъщност цяла статия, е направено твърде много както за осведомяване на читателите със съдържанието на романа, така и изобщо за изтъкване антифашисткия му изобличителен патос, а дори за някои интересни страни от писателския облик на Страшимиров. Трябва да се има пред вид обаче, че „Новости“ е официален югославски вестник. В него няма нито своеобразното бунтарство на „Зенит“, нито идейната марксистска последователност на „Борба“. Дори редакцията сякаш се бои да нарече Сашко Карабелъов и другарите му комунисти, а си служи с общата и съвсем неточна дума опозиционери. А безспорно положителният прием на Страшимировия роман и подчертаване на изобличителната му сила трябва да се свърже и с не винаги добрите, а понякога и неприязнени отношения на редица обществени слоеве в Хърватско към правителствата на Цанков и Ляпчев. Известни са симпатии на следвоенните югославски правителства към Земеделския съюз у нас. Затова кралското правителство посреща твърде добре например емигриралите земеделски министри. А и Страшимиров, неизвестно по какви данни, е причислен към Земеделския съюз. В случая политическите съображения съпадат с отношението на широките народни маси, обявили се така смело и решително срещу фашистко-терористическата власт и изразили по такъв начин съчувствието си към падналите борци.

Изобщо вестникът върши много полезно дело. С превеждането и отпечатването на Страшимировия роман в един всекидневник се дава широка гласност на страшните погроми и зверства на фашистките банди в България. Четейки кървавото „Хоро“, за най-широките слоеве на югославската общественост става ясно какво представляват хората-зверове във фашистка България. Затова и редакцията поставя много изразителното и силно заглавие „Обезумели“. Въпреки усилията не можа да бъде открит преводачът и авторът на редакционната статия. Най-беглото сравнение показва, че преводът е точен, верен, сполучлив. Освен това личи, че преводачът е добре запознат с творчеството и гражданското поведение на Страшимиров. Бележките пък на някои по-особени думи или изрази и изобщо обясненията, които се дават, показват, че той не по-лошо познава също така и нашия селски бит, и изобщо българската действителност.

Накрая, като по-особен момент от литературен отглас все около Септемврийското въстание може да се спомене и за пребиваването, работата, а до известна степен и творческите интереси на Николай Хрелков като политически емигрант в Югославия. Изцяло живеещ със спомените и впечатленията от Септември и в обкръжението от емигранти-септемврийци, както свидетелствуват в спомените си редица политемигранти, той (в лагера Нови Сад) написва известното си стихотворение, „Кукай, кукай кукувице“, посветено на геройски загиналия септемврийски ръководител в Берковица Замфир Попов. Стихотворението е станало така популярно, че се е пеело като народна песен. И в сборника „25-годишнината на Септемврийското въстание“ 1948 г., е напечатано като народна песен. По спомените на други емигранти в Югославия е бил издаван на български език вестник „Дума на емигрантите“, от който са излезли един, два или повече броеве на нередовен или редовен печат (според различията в спомените). Там е било напечатано стихотворението, както и статията на Николай Хрелков „Горе главите, политемигранти!“. Според някои „Горе главите“ не е статия, а стихотворение (Иван Крекманов, „Записки на политемигранта“, 1962, стр. 112). По него време Хрелков е бил нещо като официален представител на българската политическа емиграция в Югославия. Досега обаче не е открит нито един брой от този вестник.

Чехословакия и Полша. Малко са поради изтъкнатите вече причини данните за септемврийската литература в чехословашкия и полския литературен печат. Все пак докато в Чехословакия може да говорим за преводи, в Полша почти не може да се намери никаква следа за отглас дори и като най-обикновено сведение на септемврийската литература.

Жестокостите при потушаването на въстанието, предизвикали възмущението на широките слоеве на чехословашката общественост, дават материал за написване на гневни статии и фейлетони (както в съветския печат), някои от които имат определен литературен облик — с интересни ретроспективи, с използване на мисли от съвременни или живели в миналото общественици и писатели. Отпечатани са също така и много рисунки и карикатури на Цанков и неговия антураж с много интересен и съдържателен текст. Така още при първите известия за фашистките зверства „Rude pravo“ отпечатва редакционна статия-фейлетон „Страшните зверства на фашисткото социалдемократическо правителство в България“. След като се напомня, че още не са минали 50-години от зверствата в Батак и Брацигово, е прибавено с болка, че България отново е заляна в кръв — кръвта на Стамболийски, Халачев, Р. Даскалов и др. Фейлетонът завършва с известните думи на Роза Люксембург и проклятието на Горки: „Напразна е радостта ви, ограничени лакеи на буржоазията. Спартак е победен. Но утре ще стане по-могъщ и ще ви измете от повърхността на

земята. "За българския пролетариат, както и за пролетариата от цял свят това е един тежък кървав урок и срещу буржоазните щикове ще поставим своите пролетарски щикове. А към българската социалдемократия и нейната чешка сестра са достатъчни думите на Максим Горки: „От дъното на моите дробове приемоте кървава хракча в лицето“ („Rude pravo“, бр. 244 от 18. 10. 1923 г.).

В партийния орган на комунистическата партия се появяват съобщения, както в съветския и югославския печат, най-напред за осъждането на Гео Милев, с малки разлики в текста и данните: „Софийският окръжен съд осъди тези дни писателят Гео Милев за неговата драматична поема „Септември“, в която в художествена форма изобразява жестокостите на фашистите и на военните при потушаване на Септемврийското въстание 1923 г. Писателят Гео Милев е получил една година затвор и 20,000 лева глоба“ (бр. 139 от 14. 6. 1925 г.). А във връзка с убийството на поета „Pravda chudoby“ — орган на Словашката комунистическа партия — приканва читателите да почетат паметта на поета, „героичен борец“ срещу мракобесника Цанков, станал жертва на „крвожадността на убийците“, и продължава: „Гео Милев беше обикновен поет в България. Още, основател и пропагандатор на модерната българска поезия. Още, активен като теоретик на изкуството и критиката. Още, страстен противник на терора в България и това стана причина за новото страшно убийство“ („Pravda chudoby“, бр. 74 от 21. 6. 1925 г.). За отбелязване, че в това кратко съобщение наред с другите данни не е забравено да се подчертае фактът, че Гео Милев е привърженик и дори основател на модернизма, в смисъл на новото, съвременното изкуство и че това е едно от качествата му на революционер. . .

По всичко изглежда, Гео Милев е станал известен на повече чехословашки читатели и слушатели и чрез поемата „Септември“. Според издирванията и заключенията на чехословашките изследователи поемата е била преведена още през есента на 1925 г. от студента по медицина българина-комунист Ненчо Николаев, разпространявана в ръкопис и декламирана по митинги и протестни манифестации от известните артисти на Пражкия народен театър Поман Тума и Йозеф Зора. Й. Зора е оставил лични спомени за това разпространение, а Н. Николаев (след 9 септември 1944 г. той е посланик на Народна република България в Чехословакия) — машинописен препис на песен 1, 9, 11, 12 като пръв превод изобщо на поемата. (Вж. д-р Зденек Урбан „Из Историята на чешко-българските културни връзки“, Наука и изкуство, 1961, стр. 80 и др.; Данише Хронкова, „Чехословакия и България през вековете“, БАН, 1963, стр. 432 и др.)

Няма нищо чудно в това, че бойките и експресионистично-динамичните стихове на загиналия поет са се разнасяли по протестни събрания. Те са били твърде близки между другото и по своята организация и оформление на тогавашните, поколениято след Иржи Волкер, революционни чехословашки поети. . .

През 1928 г. в Прага, под заглавие „Сватбено хоро“, излиза и първият чешки превод на „Хоро“ (Anton Strašimirov, „Svatbeni rei“, bulhaštng přeloživi Niwa Ryvova a Em. Věk v Praze, 1928). Преводът обаче е изпълнен с много грешки. Не е разбрано и не е представено пълно дълбокото социално-изобличително съдържание на романа (вж. посочените работи на Зд. Урбан и Д. Хронкова). Библиотеката-поредача, в която е включен романът, не се ползува с добро име. А и външното оформление на книгата напомня твърде правят изводи за вярното възприемане от читателите на романа, за обществено му въздействие.

Като по-особен и далечен, но все пак интересен случай на навлизане на септемврийската борба на българския народ в обществено-литературната ми-

съл може да се посочи статията „Поука“ („Poučenie“), отпечатана в спортно-младежкото комунистическо списание „Spartakus“. Редактори са Коломан и Клементи Готвалд, а сътрудници — Нойман, Йелимницки, Йозеф Хора и други известни революционни писатели. Като взема за повод кървавата разправа с народа в България, „подвизите“ на българския министър Калфов, а също така реакционните режими дори в Китай и Америка и специално Бесарабия, където румънската реакция подобно на българските фашисти извършила нечувани жестокости, авторът на статията поставя въпросите за хуманизма и за задълженията на писателите. „Писателите са били винаги изразители на своето време“, но буржоазните писатели само говорили за хуманност, а пред такива престъпления предпочитали да мълчат. . . Хуманизмът им бил лицемерен — „Нашите буржоазни писатели хуманисти мъдро мълчат. Продължават да пишат своите безвкусни романчета. . .“ А би трябвало да издигнат глас на протест. „Това е поука за искреността на буржоазния хуманизъм и за готовността на нашите словашки писатели. Говорим за писатели, защото те трябва да бъдат авангардът при подобни акции“ — заключава авторът, подписан с инициали N. G. („Spartakus“, бр. 7, 1925). Изглежда зад тези инициали се крие Лацо Новоместки — твърде активен млад поет и журналист в онова време.

В революционните, прогресивни и модернистични литературни издания в Полша през 20-те години не може да се намери никаква следа за септемврийската литература, за нейните най-видни представители. Наистина „Walka“ рецензира книгата на Анри Барбюс. „Les Bourgeois“ („Палачите“), където рецензентът St. Z. споменава за ужасите в България, влезли като основа в изобличителната творба на големия френски писател и публицист, и изразява надежда, че книгата мобилизира неопетнената европейска съвест, ще намери и трябва да намери отзвук и сред полските писатели („Walka“, кн. 1—2, 1927). „Wiadomości Literackie“ също така известява за книгата на Барбюс, за създаването на българския ПЕН-клуб, за комедиите на Д. Шишманов, за Боян Пенев и т. н. Сведенията обаче са главно от френски източници и в тях не се споменава за септемврийска тематика, за септемврийски поети и писатели. В някои славистични издания се говори за българската литература, но и тук източниците са официалните български издания, в които, както е известно, изобщо не се споменава за септемврийска литература.